

15341

891.99

n - 48

1913

ՊՍԿԵԱՆ

181

ՀԱՋԸՆՑԻԻՆ ՈՂԻՐԸ

ՆՈՒՐ

ԴԻԻՑԱԶՆ ՇԵՐՈՍՆԵՐՈՒՆ

ՀԻՆ ԹՈՐՈՍԻ ԵՒ ԸՆԿԵՐԱՅ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Անոնց՝ որ իրենց գեղին
ծով ցաւերով կը անճներին:

2003

ԱՂԵՐՍԱՆԴՐԻԱ

1913

891.99

Ո-48

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Օ Ս Ք
ՀԱՃԸՆԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՍԵՐՈՒՆԴԻՆ

Ինկան Անոնք, մեռան . . . :

Անոնք մահը որքան խուժողով, յիշատակը սցեման փառաւոր եւ աննոռանալի պիտի մնայ :

Անե՛ծք, Լոռիա՛նք սցե փս Հայերուն որ պատառ մը հացի հաւար մասեցիկն գանոնք :

Թող պնակալեզ հացիստակներ, ճգնին արդարացնէ, խայստակ վեղարաւորներու եւ անասնաբարոյ աղաներու եպերեղի ընթացք . . . : Արդարաբիւնը պիտի գայ օր մը, անոնց օձիքին բռնէ եւ փրժ պահանջէ . . . ինկող անասակներուն արեան փրժը :

Հաճընցիներ — խօսքս Ձեզի երիտասարդներ, մի՛ մոռնաք երբեք զԱնոնք :

Անոնք գերեզմանը ձեր իտակներուն, ձեր երագներուն օրումն ու ձեր յոյսերուն եւ փափաքներուն ուխտաստեղին բող ըլլայ : Գրոյսնիդ բաց, ոտերնիդ հանուած, յարգանքով, ակնածանքով մօտեցիք այդ շիրիմներուն . . . : Հոս Հաճընց արիւնոս պատիւը կը ննջէ, զրուծ, մոռցուած ու մասնուած :

Բայց Լախ արեցե՛ք ձեր ճակատներէն Անոնց արեան թծերը, Անոնց Ա. արեան որ դուք ձեր ձեռքով հոսեցիք :

Թո՛ղ ուրեմն ձեր ձեռքով ո՛վ վեհագու՛ն երեսասուրյ-
նե՛ր, ձեր ձեռքով ալ, մասնիչներու աղփոս արխնը հոսի
Հաճոյ նկուղներուն մէջ եւ անոնց զարշէի մարմինը բո-
րո՛ս շուններու եւ սեւազերծ զագաններու կեր դառնայ,
որպէս զի անոնց սիրելիներուն աչքերէն կարող արցունքի
կայշակները գան ձեր արի անխոսներուն վրայ բանձնացող
արխնը մաքրել:

Թող Շիրստեաններու, Պանոսքեան, Քէյիսեան, Մա-
նուկեան, Գրգուշարեան, Սարաճեան եւ մանաւանդ Սա-
րաճեաններու դիակները ձեր ձեռքով օղին մէջ սուրբաբոս
ձօճին, Անոնց շիրիւներուն վրայ սկսուած ձողերէն, որով
միանգամ ընդ միշտ անպարս արձակուած պիտի ըլլայ Ձեր
ցեղին խղճնակներն դասասանին առջեւ:

Ինկան Անոնք, մեռան ... քաջի մահով, դիւցազնի
մահով:

Յարգունկ իրենց յիշատակին, հաւերոյ իրենց ցոռս
շիրին:

Մ. ՈՍԿԵՍՆ

50356-wh

36579-66

ՀԱՃԸՆՑԻՒՆ ՈՂԻՐԸ

Ս.

Յունուար 16ի գիշերն էր :

Լուռ էր ամէն կողմ. բազմամարդ էի զուարթ այդ քաղաքի սգոյ անասնոր դառնութեան տակ կը խոկար հեռասպառ : Լեռնային սա-
րեւանդի մը կուրծքն ի վեր շուրջուղ վրայէ վրայ տուններու տասնեակ
հազարաւոր լուսանցքներ, ձիգ կերպով ընդերուզուստ, լուսոյ շող մը,
մոմի պղպլում մը կամ հրագի առկայծ դողողանք մ'անգամ չէր տես-
նուեր : Փողոցներն ու համքաներ, շատեց իրենց զուարթութիւնը կո-
րուսած, իրենց ձիւնէ վերահկներուն տակ սմբած էին լռիկ եւ անդորր :

Մարդկային ոչ մէկ ձայն, ոչ մէկ շունչ, ոչ մէկ շարժում չի կար
գերեզմանային մահասարսուռ այդ յուրսիւր խզող, այնպէս որ ինք-
զինքն՝ նոնիներու սգասուեր անտառին մէջ հոյաւէն գերեզմաններու
եզրը կը կարծէիք, որուն անագնայիւրի ամայութեան տակ մահեր
միայն կուլան եւ ուրուականներ կը հկծկլսան քրտակոծ . . . :

Միակ զուարթութիւնը որ կ'իյնայ աչքիդ համայնասարած ձիւնի՝
վեհափառ եւ մահապանծ սպիտակութիւնն է հմայիչ որուն փափ-
կանոյշ ու խորհրդաւոր պատանքին տակ կը ննչեն, հսկայ Տաւրոսի երկ-
նակաւիտ կատարներուն վրայ քառող սեպածել խրոխ ժայռերն եւ
խաւաքաւիտ ու ցած ձորերու ծմակ ու մթաւսուեր գոգերը սամուկ :

Արեւելէն Գրեհի, իսկ հիւսիսէն Չարագի ջուրերուն զուարեւ
 քաղցրակարկառ խոխոնջիւնը կուգայ միայն այդ մահաճառէր լու-
 քիւնը խզել, որուն անուռ եւ հոգեգրաւ խնդուրիւնը՝ մերք ուղղին
 սուրղ քամիի մը յորձանգներուն մէջ կը բեկբեկի, կը վերուի, կը վը-
 սորի. այնպէս որ փոխան ջուրերու արծաթաճառ կարկառին, բուրու
 չարագուռակ կաղկանձիւնը լսել կը կարծես այդ պահուն:

Վերը, երկինքին վրայ, հալածական ամպերու խուճապագին
 խռսափանքը կը դիտես, որոց պատուածքէն՝ վար կը նայի, ամօքի
 դալուկովը շարունակ պառաւ լուսինը, ու կրկին ներս կը քաշէ իւր
 դէմքը՝ կարծես քանձ ամպերու ետին՝ ծածկելու համար. իւր կոպերը
 այրող արցունքները դառնալէս որոնք լնացած են հոն՝ դարեւ ի վեր
 սկանաքս եղած եղեռնական դէպքերու իւր վրայ ազգած սարսուռէն:

Այդ հոգեմտալ ամայութեան մէջ, մարդկային չորս ստուերներ
 երեւց հրացաններու վրայ կոթնած անշարժ կ'սպասէին. . . :

Մութին մէջ անոնց գոյութիւնը երբեք չէր նշանաւոր, իսկ լուս-
 նակի շողերուն տակ երբ մթնոլորտ աղօսափայլուէր, անոնք՝ պատե-
 րուն շուրջը կ'անուրձ քէնէ, որոշ կերպով կը հասկցուէին թէ կեն-
 դանի արարածներ են, որ հոն արձանացած կը մնան :

Անոնց վնիս այլ վեհերոս աչքերը հեռուն կէտի մը վրայ սեւեռած
 կը մնար :

Դիմացի լեռան ստորոք, հարթին վրայ, միայնակ ու քնդարձակ
 շէնք մըն էր այն, որուն վրայ գտնուած էր անոնց ու շողորութիւնը : Զօ-
 րանոցն էր այդ շէնքը, սպիտակ ձիւնի խաւերուն մէջ քաղուած, որուն
 միայն մէկ մասը քանձարացեալ ստուերի մը պէս կուրուսածուէր մու-

րին մէջ . հոն ալ լոյս չէր վառեր, եւ ոչ ալ սովորական փողերու
 ձայնը կը լսուէր :

Ի՞նչ էր եղած, չէին գիտեր. միայն սա նշանաւոր էր որ ցորեկը
 սպառնացեր էին կառավարութեան, որպէս զի հաղափին մէջ շրջուն
 պահակներ չի հաճէ, որուն հետեւանքը վստահաւոր կրնար ըլլալ.
 նոյնպէս փողի ձայն չի լսուի գիշերը, ժամը 24-ն վերջ, վասն զի այդ
 ձայնը հաղափի բնակչութեան տնայ կ'ազդէ :

Ի՞նչ... միթէ զինուորական ամենագործ իշխանութիւնը մը որ ամ-
 բողջ կայսրութեան մը նախաւորը կը վարէ, որ իւր ձեռքն ունի մի-
 լիանաւոր հաղափայններու կեանքն ու էութիւնը, այդ սպառնալիքին
 առջեւ տեղի՞ էր տուէր, վախճե՞ր էր. երեւ չորս հաղափայններու սպառ-
 նական կեցումովը հինգ վեց հարիւր զինուորներու հոգեկան աշխար-
 հին մէջ երկիւղ էր ծնուցեր... :

Այո՛, վստահ էին թէ հաղափին մէջ ոչ զինուոր էր իջեր ոչ պահակ,
 նոյնպէս 24-ն ի վեր փողի ձայն ալ չէր լսուէր... :

Բայց՝ անա, զօրանոցին մօտիկ, հազարապետին տան դռնէն, մարդ-
 կային ստուեր մը դուրս սանեցաւ, մէկ մըն ալ, մէկ մըն ալ, ու դեռ
 խիստ շատեր, անագին վազէ մը :

Անոնք, այդ հաշերը, իրարու նայեցան, յետոյ մարտիկի փամ-
 փաշանոցը լաւ մը գնեցով իրարու մօտեցան :

Անոնցմէ ամենէն տաքը, Հին Թորոս, ցած այլ հոգեկի՛ւշե-
 տով մը.

— Տղա՛ւ, անա կուգան կոր, տեսնեմ 24-ը, յառա՛ջ, հալեցէ՛ւ՛ շուտ,
 դեռ հաղափ չի մսած դիմաւորեմ գիշերէն եւ ցոյց տանք թէ մենք մեր
 խօսքին տէրերն ենք :

— Քաղեցէ՛ք շուտ, դիրք բռնենք, սա փառին ետէր յարեց Տիգրան անվեներորէն :

Ու չորս ֆաշերը շտապ ու քեքել ֆայլերով սկսան յառաջանալ :

Քիչ վերջը, ֆաղափին ծայրը, համբուն վրայ իջնապետը, ժայռոտ սարի մը բզանցքն ի վեր տարածուող, այգիի ցանկապատին սակ դիրք էին բռներ ձին Թորոսն ու Համբարձումը. իսկ Տիգրան եւ Յակոբը, համբուն վարի կողմը, քրեմիներով պատկերաւոր ծառերուն սակ կ'սպասէին ակնդէտ, իր որսին սպասող առիծի նման :

Առուակ մը կը զատէր գիրենց վերի համբայէն ուրկէ զօրք պիտի անցներ. առուակ մը, որուն վրայ հակող ձիւնածածկ մամուլներն ու բաղեղները, համբուն փոքրիկ բարձրութենէն դէպ ի վար, դէպ ի պարտէզ կ'երկնային, իրենց սակ բազմութիւնով փոքրիկ ստուակը, այսպէս միացնելով վերի անցքն ու վարի պարտէզը դիւրագուն կամուրջով մը... իսկ ետեւին Չարագի գէտը փրփրակուտակ եւ ալեներձ, որուն բովն ի վեր բարձրացող գառիքափին կողին վրայ կը ննչէր ֆաղաբը, մոտ՛յն, իսկ ուր եւ անհարբէր : Մահաւան բունն էր այդ... եղեռնական բուն :

Հազարապետին տունէն ելնալ բազմութիւնը սակաւ կը մտնեար :

Ձին Թորոսն անփոքր՝ զանոնք կը դիտէր **մարտիկնի** փողին ծայրը տեղաւորած ֆառի մը վրայ, ամէն վայրկեան կրակելու պատրաստ, վասն զի առաջին նշանը ինքը պիտի տար :

Անոնք այնքան մօտ էին հիմայ, որ ամէն բան յայտնի կերպով կ'որոշուէր այլեւս : Անոնց ֆաղաբներ, ձիւններու տարածումն ու զառապանի ելել էջները կ'ընէին արդէն թէ անոնք գիտնորեն չեն : Սակայն ձին Թորոսն, անհամբեր էր գիտնալ թէ՛ ովքե՞ր կ'հրային ըլլալ այդ տեսն հազարապետին հովէն եկողները :

Անգամ իրականութիւնը չուսացաւ սակայն, անոնք հասած էին վերջապէս. կ'անցնէին, շարան շարան, զիւրիւր, լուռ ու մունչ, առանց նոյն իսկ ոտի ձայն հանելու. նման դազադակիր զարիպներու, որոնք իրենց ընկերը կը ցանցին բաղելու... ո՛հ, անո՛նք... իրենց հոգւոյն մէջ, իրենց արտիկ վրայ, եղբայրասպան կայէնի, ամօթալի դազադար ունէին այդ գիշեր :

Ձին Թորոսն եւ Համբարձումը, հանչցան զանոնք, ու իրենց **մարտիկնի** ետ փառեցին. վարը Տիգրանն ու Յակոբը ֆառացած էին այս երկուորին առջեւ... :

Անցան անոնք ամենն ալ :

— Համբարձում, հետեւինք անոնց ըստ ձին Թորոս, իւր ընկերոջ :

— Նախ երբանք միւսներուն հով, յարեց Համբարձում :

Եւ ցանկապատէն ցատկեցին վար համբուն վրայ. միեւնոյն տեսն, տեսն իրենց ընկերները որ դէպ ի վեր կ'ելնէին. վայրկեան մը վերջ, անոնք չորսը մէկ անոնց կը հետեւէին, իրենց բոլոր **սպաններուն** մէջ փաթուտ :

Քառասուն հոգիէ բաղկացեալ բազմութիւն մըն էր այդ : Անոնք ամենն ալ ծանօթ էին իրենց. Հանոյն երեսիկներն, **աղաններն** էին անոնք. կային **մուխարներ**, ֆահանգներ եւ բաղապետներ ալ :

Ի՞նչ ընելու զացեր էին հոն... հոս էր առեղծուածին քննուկը :

Այս հարցումը գիրենք կը զայրացներ, կը չարչարէր... վաղը յայտնի պիտի ըլլար թէ՛ն, սակայն մինչեւ վաղը սպասել կարելի՞ էր միթէ... :

Այս մտածումներուն մէջ խորատոյգ, երբ աւելի եւ աւելի կը մօտենային անոնց, անաւ ձայն մը եկաւ այդ երկար լուսնիւր խղի :

— Սխալ բիր, Մինրան, ստորագրուքիւնդ չի տալով, րսաւ կնոջական բարակ ձայնը՝ խօսքը ուղղելով բազմութենէն բանի մը քայլ վերջ, միեմտուկ բալդ, կարճահասակ թխադէմ ու վեներոս մարդու մը :

— Ե՞ս, հարցուց ան խոխոս եւ սպառնական շեշտով մը :

— Այո՛, դուն, սիրելի Մինրան, կրկնեց ան, պոռնկային բրծնումով մը :

— Ես չի սխալեցայ, Մինառ է՞մ, ես իմ եղբայրներուս մահավնիւն ինչ սակ ստորագրելու ստորագրուքիւնդ չեմ կրնար յանձն առնել :

— Բայց Վեհափառը այնպէս է հրամայէր, վրայ բերաւ Տերտերին մէկը :

— Եւ մենք ննազանդելու պարտաւոր ենք յարեց մէկ ուրիշը :

— Վեհափառը ազատ է իւր հրամանին մէջ, ես ալ իմ չստորագրելուս : Բայց րսէք կ'աղաչեմ, նախ քէ այդ տղաքը ի՞նչ յանցանք ունին **ողջ** կամ **մեռած** ձերբակալուելու, ինչպէս կը գրէ Վեհափառը :

— Վարդապետէն վիճակը չե՞ս տեսներ. վախէն հիւանդացած է եւ կը մեռնի :

— Իցի՛ւ քէ... : Հազար Վարդապետ, նինգ հարիւր Վեհափառ ձին Թորոսի մը եղունգն ու Տիգրանի մը ներբանը չեն արժէր ինծի համար :

— Ինչո՞ւ, ոռնաց խռժած ծերուկ մը որ Գրգեաւարեան կը կոչուէր :

— Վասն գի, անոնք, այդ վասերը, առաջնորդի դիմակին ճակ ազգին ստորնաւարուն, կործանուելուն պահառ կ'ըլլան. անոնք, այդ խայտառակները, ձեզ նման **աղաւ էճելն** ինքներու շահէն ու հանգրս-

տէն զատ բանի մը վրայ չեն խորհիր. եւ այդ բնականաբար, բանի որ աղբասը ո՛չ աղուոր օղի, ո՛չ կարմիր գինի եւ ոչ ալ կլորիկ աստուծոնք ունին :

— Ինչո՞ւ այդքան առաջ կ'երթաս, Պ. Մինրան, րսաւ քերեսօլիկն Յ. Շիրսէնան : Վեհափառը ի՞նչ յանցանք ունի, որ այդ աստիճան կ'անարգես եւ կը պարտաւորես :

— **Ողջ** կամ **մեռած**... այս երկու բառերը բաւական են արդէն այդ տեսակ մէկու մը հակին փակցնելու՝ «Ոնրագործ կղեր»ի դասակնիք : Եւ սակայն ի՞նչ կը յուսաս այն Կարողիկոսէն որ օրուան 24 ժամը կը խմէ ու կուլայ... Եւ ո՛վ գիտէ քէ՛ այդ հոչակաւոր հեռագիրն ալ իւր գիւնդութեան ասեմ չէ տուած :

— Վեհափառի մասին այդ տեսակ նախասական լեզու գործածելը անվայել է քսին մի բանիները : Անոնք իրենց պատիժը պէտք է գտնեն :

— Այո՛, Անոնք, ո՛վ իմարտաբուն... Ազգէն չորաբէկ հաց մը խնդրելու՝ Բէական յանցանքը գործեցին, փոխարէն իրենց կեանքը դնելով : Իսկ դու՛ **աղաւներ**, ձեր հետ նաեւ վաս կղերը, զայդ հացը զլանալէ վերջ, այսօր ալ, սինիւրաբար, անստօրաբար զացիք անոնց մահաւնիւն ստորագրել :

— Մենք ի՞նչ կրնայինք րնել եւ չլրինք, հարցուց Թէրգեան Համբարձում :

— Շատ բան : Սակայն անոնք արդէն ձեզմէ բան մը չեն պահանջեր. չոր հաց մը, պատառ մը հաց միայն, ապրելու, նօրի չմոռնելու չափ :

— Բայց չե՛նք կրնար փաշալերէլ այդ Տեսակ սուպակները, ան ալ սահմանադրական ռէժիմի՛ մը տակ :

Ան՝ զնդակահար երէի մը պէս, շանթահարուած մնաց այս խօս-
քին առջեւ : Աչքերը կայծկլտացին, զայրոյթէն սկսան ոտքերը դողալ ու
երեւակայութեանը մէջ պատկերացան Հնազանդը . . . Թորո՛սը . . .
Մինա՛ն ու Գրիգոր՝ . . . իրենց արիւնագանգ սիլուէրով . . . :

Այդ պահուն հովը ուժգնօրէն սուլեց. նա այդ հովուն սուլումին
մէջէն լսել կարծեց լիութեամբ՝ ռու, բռնաբարուա՛ծ եւ պղծութեամբ՝ ռու
աղիտորմ ու սրտակեղ վայնասունը, ալեւոր ծերերու եւ զառամած
մայրերու դառնակսկիծ եւ աղէխաւո՛ւ ողբը, որոնց արձագանքը Առա-
ւաճէն Տաւրոս, Տաւրոսէն Արգոս կը սուրա՛յ. կը հասնի, ամէն օր...:
Հոն կարծես մէյմըն ալ դիտեց կենդանի եւ իրական պատկերը, Ասա-
նայի փսմնասարսուռ եղեռնին իւր 30,000 դիակներով . . . իւր բոց
ու աւերով . . . եւ ննուա՛ծ, ջախջախու՛ած ու վշակո՛ծ . . .

Սահմանադրական ռէժիմ. . . մրմնջեց ան խեղդուկ եւ քրքռուն
ձայնով մը . . . :

Ամէնը խռոված, ամչցած, անոր անվեհեր խօսքերէն լսեցին . . . :

Լուսինը մէյ մըն ալ նայեցաւ վար . . . սողուններու այդ փա-
ղանցին, ու ներս փառուեցաւ, սեւաքոյր ամպոց ետին . . . կարծես
նախազգացումն ունէր վաղուան եղեռնին :

Իւր փախուստին հետեւեցաւ ֆանի մը կաթիլ անձրեւ . . . քուֆն էր
այդ արդար երկինքին, եղբայրադաւ վատերու աղփոս նախնիներու :

Եւ անա ձայն մըն ալ, առիւծի մռնչիւնին պէս անաղղեցիկ եւ
հզօր.

AK

Գացէ՛ք, գացէ՛ք դուք, մենք չենք ուզեր մեր անբիծ ձեռները, ձեզ նման անարժան Հայերու, պիղծ արեան մէջ քարախել, որոսաց :

Տիգրանն էր այդ, որ այս ամենը լսել վերջ, փոքրնի փողոցէ մը ներս կը շրջուէր . . . իւր երեք ընկերներով :

Դողացին անոնք . . . պաղ քրտինք մը՝ ողողեց անոնց խորեւմած հակասները. պահ մը կայծակնահար մնացին սմբած, կծկուած իրենց վասուքեան եւ ստոնուքեան երկիւղանքին տակ ու յետոյ դողողոջ փայլելով ցրուեցան իրենց տուներ . . . :

Բ.

Առաստ էր արդէն . . . :

Հորիզոնի կասարն ի վեր մշուշի քեթեւ շղարւ մը կը ծածանէր, որուն մէջէն արեւու մեղկ լոյս մը կը հոսէր՝ ձիւնի սպիտակութեան վրայ, քաղցր չերմութեամբ մը լեցնելով մթնոլորտը :

Խառնուքները բացուած էին եռուզեւր սկսած : Մահուան փունին տակ ննջող իրիկուան քաղաքը կենդանութեան նշան կուտար հիմայ : Պզտիկ, աղքատիկ **չօնուխներ**, բոկոսն ու գլխաքաց, դէպ ի դպրոց կը դիմէին, պայուսակնին անուրբուն տակ սեղմած . . . ձեռքերնին մէյմէկ կաղնի փայտ բռնած, դպրոցի չերմոցին համար, որուն տախտիկներ առանձնաւորհեալներու զուտակները միայն իրաւունք ունին վայելելու անհուշ :

Այդ պահուն, գեղեցիկ դէմքով, հպարտ կեցուածքով, շէկ եւ քանձրտխիս պէխերով ազնուական ? Երիտասարդ մը ներմանկ ձիւն մը

վրայ նսած, զառիվայրի մը կողերէն արշաւատոյր վար կը խոյանար. զարմանք ու սարսափ ազդելով իւր նամբուն վրայ հանդիպողներուն, որոնք հայրոս ակնարկ մը նետելով կ'անցնէին :

Կը մտնէր, կ'ազնայրէր ու կը սուրար անընդհատ, իսկ սակի **արապխարանը** կը փրփրէր, կը կատարէր ու կը բռնէր . . . :

Նա այնքան անապարանք ու շատ ցոյց կուտար որ, անձամբ դիտողը պիտի կարծէր թէ, ուշացած սուրհանդակն է այդ՝ երկինքին... ճիշտ, իրաւամբ, սուրհանդակն էր այդ ապերախ ու խելէն դաւանքին, ազգակործան մասնութեան . . . :

Ժամ մը չէր անցեր անկէ ի վեր, երբ ան հանդարտ ու զոհ դէմքով, կամաց կամաց, վեր կը բարձրանար նիւս այն նամբաներէն, ուրկէ անցեր էր, ինչ առաջ, փոքորկոս ուրականի մը պէս արագ էր նետի մը պէս արագ . . . :

Ան իր չարաղէտ պաշտօնը կատարած էր, ու յաղթանակի սիգանովը ետ կուգար : Իւր խռոր էր վեհերոս ակնարկը այն տեսակ հպարտութեամբ մը շուրջը կը յառնէր, որ կարծես թափ ուզէր. «Ես եմ ամբողջ ֆաղափն տրեմ ու արարիչը, վախճե՛ք ինձ, երկրպագեցե՛ք ինձի, ո՛վ Հայեր : »

Բայց նա, իւր այդ գոռոզութեան բարձունքին վրայ չի կրցար երկար սպրիլ, ու յանկարծ շանքահար ջախջախուեցաւ . . . :

Անկիւնադարձի մը առջեւ, արձանացած կը կենային, դիցաւնուող ձին Թորոսն ու անվեհեր Տիգրանը իրենց **մարտիկին**ին վրայ կոթնած . . . :

— Ուսկի՞ց կուգաս, **օղլում** Բարսեղ, որոտաց ձին Թորոս իւր սովորական պարզութեամբ :

Ահաւոր ցնցում մը ունեցաւ ան. իւր բոսոր էր լեցուն այսերը մոմի գոյն էին առած, աչքերը մրագնած, ձեռքերը բուլցած, ու ոտքերը յողերէն փակուած էին . . . ինքզինքը կորուսած էր ան գրեթէ :

— Ուսկի՞ց կուգաս, խօսե՛, շո՛ւս, որոտաց Տիգրան խոխոս ու հրամայական շեշտով մը :

Կցկնուր ու անհասկնալի բաներ մը մտնաց, վախէն սեղան շարքուններուն տակէն. լեզուն բռնուած էր կարծես, ու չէր կրնար խօսիլ, սիրք այնքան ուժգին կը տրոփէր որ կարծես ծակէլ, փակել կ'սպասուէր կուրծքը. ակնապիւ զանոնք կը դիտէր, որոնց զուարթ էր հմայոն դէմքին վրայ ծնող, լուսալիւ ժպիտին յսկերքիւ շողերը սլափի պէս կ'իյնային անոր՝ արեան ու զարուբեան կարմիրովը կարմրած աչքերուն մէջ ու անկէ կը հոսէին ներս դէպ ի սիրք, կապարի տաք լուսներու պէս :

Տիգրան էր ձին Թորոս հասկցան անոր էութիւնը պրկող երկիւղի էր անձկութեան դառնութիւնը յուսանաւ, ու եղբայրական ներողամիտ անյիշատարութեան մը գորովայն շեշտովը.

— Անցի՛ր, գնա՛, Բարսեղ, մենք՝ քեզ քանակներ չենք եւ ոչ ալ ոխակալներ, քանի որ Հայ մըն էս . . . : Գնա՛, գնա՛, բարեւ ըլ՛կուկիւններուդ, Շխրսրսեան էր Քէչիկեան եղբայրներուն, Պահասրեան Միմաս էմէնիին, Հայր սուրբին էր այլոց, որոնք մէկ պատառ հացի համար մտահեցին մեզ, բայց մենք նորէն կը ներենք իրենց . . . :

Ան առանց բառ մը, խօսք մը կարենալ թափու, անցաւ, ձիուն վրայ փրկած, ընկնած էր ստորնացած . . . :

Տիգրան էր ձին Թորոս եւս սկսան յառաջանալ թաղին դէպ ի ներսերը, իսկ Յակոբ էր Համբարձում արդէն հոն չէին այդ պահուն :

Ժամը չորսի ասեմները, հագիւ քէ անոնք հրապարակէն Բաշուած էին, յանկարծ հարիւրի մօտ զինուոր, ժանսարմա, Բաղափին կեդրոնը — շուկան — կ'ողողէն ու կը հրամայէն որ խանութները զոցուին, եւ ոչ ոք մնայ դուրս :

Ապառնացայ հրամանը, վայրկեանական կասարուած էր, վտանգի այդ սպառնալիքին կ'ընկերանար, Առաջնորդին անուամբ **աղա-
ԷՃԷՆՏ**ներու վոհմակի մը հայրական ? յորդորները :

Կէս ժամ վերջ արդէն, ամբողջ Բաղափին մէջ, եռուզեռը դադարած, փողոցներն ու անցքերը ամայացած պարպուած էին. լռած էր ամէն բան . . . :

Վայրկեան մը տեսցնալայն այդ լռութիւնը : Հրացանի պայ-
թին մը եկաւ ցնցել ամբողջ Բաղափը :

Երկու թեմամի բանակներ — եքէ ներելի է չորս հազիկոց խումբի մը զայդ անունը տալ — իրար հանդիպած էին, ու առաջին հրացանը արձակուած . . . :

Աւաղ, Բաղափին դարաւոր սրբութիւնը պղծուած, բռնաբար-
ուած էր այլեւս. իւր հիմնարկութենէն ի վեր, առաջին անգամն էր
բերելու, որ թեմամայն աղտոտ գաւառապար անոր սէմէն ներս կը կո-
խէր. ու հիմայ ճիշտ կուրծքին վրայ ամրացած, անաւոր չղապրկում-
ներու տակ իսկ, արդարութեան խիզախ պայմար մղող ջլապինդ ու
նուժկու բազուկները կը հարուածէ... առանց պզտիկ դիմադրութեան,
դժգոհութեան ու բողոքի ցոյցի մը հանդիպելու ամբողջ մարմնայն կողմէ :

Աղտոտ կղերն ու վառ պուրժուազին — անուշտ միշտ յարգանք
ու պաշտում ունինք բացառութիւններու հանդէպ — զգուշիկ պէս

ծծէր, Բաղափ էր մարմնայն ամբողջ կենսունակութիւնը . . . հնազան-
դութիւն, համակերպում, անշարժութիւն եւ մահ բերելով անոր տեղ :

Ճին Թորոս եւ Տիգրան, այդ զոյգ մը առիւծները, կուրծքներին
կրակի տեղատարաւին տուած, գերմարդկային արիւթեամբ մը, գրոհ
տուին հարիւրներուն վրայ. անա սկսաւ, կուրծք կուրծքի կրակը : Գրո-
հակներու սուլումը, ձիերու խոխնջիւնը, շուկան հաչիւնը, սկա-
րներու եւ վախկոտներու այդ բոհ ու բռնիք, անտօք ու լիսի հայուչն
ու վայնասունը, իրար շողալիւտած, իրար շողապատուած, բարկա-
նայք ու սոսկալիքիսար ամպրոպին շաքարձակ երկիւղը կը պսցցնէին
Բաղափին վրայ : Ծերերն ու վախկոտները, սմբած, կծկուած էին. երի-
տասարդներն ու պատանիները, այլալայն շփոթած, իսկ երեկի մա-
հիչները եռանդազին գործի ձեռնարկած : Կը յորդորէին, կը խրատէին,
կ'սպառնային ու կը համոզէին . . . :

Կուրծք կասաղութեան անաւոր քափովը կը շարունակուէր. մինչ
անդին՝ Յակոբն ու Համբարձում բոլորովին անտեղեակ, յանկարծակիի
եկած այդ գոռու մ գոչում, որոտ ու աղաղակներէն, ընդոտ ցոսկեցիկ
տեղերէն, երբալ միանալու համար իրենց ընկերներուն :

Այդ պահուն կնոջական աղիտորմ ու արտաբեր ճիշ մը, անոնց
ու շարունակութիւնը գրաւեց :

Համբարձում զլուխ պատռահանէն դուրս հանեց : Տարեց կին մըն
էր ձիաւոր զինուորներու առջեւէն հագիւ պրծած :

— Մի՛ վախմա, մայրեր եւ եղբեր, ձեզի համար ոչինչ կայ.
անոնք մեզ համար են եկեր, բայց անոնք եղէ՛ք, մենք անոնց դար-
պիսի տանք բաւ :

Հագիւ թէ խօսքը լնցուցեր էր, **Ջանսքր**ներու քաղէն, դարանակալ շուն մը, — տեղւոյն շէրիյէ քնարիպին քէօր դոսիրը — գնդակահար գետին կը փռէ՝ հիւս վզէն զարնելով զայն :

Մանր վարկենական կ'ըլլայ :

Այսպէս առապար կ'իյնայ քաջն Համբարձումը, Հաննոյ քաջերու հոյլին՝ ամենէն եռանդոսն, ամենէն վառվռունն ու երիտասարդը :

Իսկ հոն կրակին դէմ, երկու քաջեր ամբողջ երեւ ժամ դիպակ-նաբար կուրծք թալէ վերջ, հինգ զինուոր ծանրապէս վիրաւոր, մէկ հաս չարաչար ստեղծ կը ձգեն դիտապառտ :

Հրացանածգութիւնը կը դադրի :

Այդ պահուն, քաջն Տիգրան՝ կ'զգայ թէ, ոտէն թեթել վերք մըն է ստացեր :

Գ.

Անձկոս կատարութեան մը, փրփրեալս յորձանգներուն մէջ ընկ-լուզուած, սենեակի լայնքն ու երկայնքը կը չափէր ան մեքենական ու անկայուն քայլերով :

Թուիս դէմքին վրայ բարկութեան եւ զայրոյթի զանազան խորտոմ-ներ պեղուած ակնարկին մէջ, վրէժի դժոխասիւս շանթեր կը պտտեցնէին :

Ճակասը պոռոտած, յոնկերը կախուած, վարի շրթունքը խաւած էր ուժգին, կարծես թող չի տալու համար, իր ներսը ալեկոծող շոթալա-զերծ փոթորիկները : Ցանցի մէջ բռնուած վագրի մը պէս անհանդադր ու խռով, հագիւ կրնար ինքն իւր մէջ սեղմուիլ ու մերթ վառէն, սր-

սին խորեւէն փրթող անդիմադրելի հոսանքի մը առջեւ, չի կրնալով ալլելս ինքզինքն բռնել, ինքն իր տերը ըլլալ. վառե՛ր, մասնիչնե՛ր, կը մոլաւ՝ իւր հոգւոյն ամբողջ դառնութիւնն ու ամբողջ մաղձը դնելով այդ երկու բառերուն մէջ :

Այս երկրորդ անգամն էր որ ան վար կ'իջնէր, երթալ, միանալու, օգնելու անոնց, այդ կ'ուռող քաջերուն, եւ կամ հաւա՛ր, հաւա՛ր պո-ռալու, իւր ամբողջ ուժով, ամբողջ կարողութեամբ. սակայն իւր տունը շրջապատող ձիաւոր զինուորներու կուռ շոթան կ'արգիլէր զինքն փողոց իջնել :

Ձեր գիտեր թէ ինչ կ'անցնէր կը դառնար իրմէ քայլ մը անդին, չէր գիտեր թէ ի՛նչ կ'ընէր ի՛նչ կը խորհէր իւր գէնքի ընկերները, քա-ղաքին աչքառու եւ ազնիւ երիտասարդութիւնը :

Ո՛հ, անոնք զինքն կ'սպասէին, իւր հրամանին պէտք ունէին շար-ժելու, գործելու համար, երթալ վագրելու համար թշնամուոյն վրայ, զո-րոնք իրենց առաջնորդն ու աղաները բերած լեցուցած էին հոն . . . : Այս մտածումը կը կատարէին զինքն, սակայն ի՛նչ կարող էր ընել ա-ռանձինքն, երբ բանաւորուած էր իւր տան մէջ, եւ ո՞վ գիտէր թէ տա-կալին անոնք՝ որոնք կրնային ծայր բարձրացնել, չեն պաշարուած իրենք պէս :

Հրաձգութիւնը դադրած էր հիմայ. քաղաքը լուր էր դարձնալ. շուներ միայն կը հաչէին դեռ : Վառօդի մուկը կը բարձրանար դեռ պալան պալան, Թերզեանի տունն ու ամբողջ քաղը պահելով տակա-ւին մառախուղի եւ մշուշի մէջ . . . :

Ո՛հ գիտեալ թէ, ինչ վնասական բան էր կատարուած այդ պահուն,

քէ ինչ անաւոր խորհուրդներ կը ծածկուէր, այդ ծուխի անբախանց խտերուն տակ . . . ինկա՛ծ, մեռա՛ծ էին չորս ֆաջերը . . . :

Քաղաքին վրայ տիրող եղեռնական լուսփունը հալածալը կ'ապացուցանէր, վասն զի անոնց մահը ամէն բանի վերջակէսը պիտի ըլլար. հաւանականաբար չէին մեռած Անոնք դեռ . . . : Այս խորհուրդներուն մէջ ընկղմած, կը սանջուէր ան՝ երբ իր մտայլ զանկին մէջ խորհուրդ մը ծնաւ :

Գրատեղանին մօտեցաւ, քղբի կտորի մը վրայ երկու տող գրելով իւր 12 տարեկան աղջկան Հերանոյժի տուտ ու համբոց գայն, ու ինք հեռագրական առնելով՝ ամիսի ելաւ եւ սկսաւ շուրջը դիտել : Քաղաքին մէջ զօրէն զատ ոչ ոք կ'երեւէր, բաց ի քանի մը ջոջերէ, որոնք գիւնուորական իշխանութեանց օգնական եւ խորհրդատու էին միանգամայն :

Դիտեց ընդերկար. ամէն կողմ պաշարուած էր. այն տեղերը մահաւանդ ուր իրենները կը բնակէին :

Այս տեսարանին առջեւ ցնցում մը ունեցաւ ան, ու դառն հառաչանքով մը. — Մենք ալ մահնուած ենք րսաւ : Գիւշերուան անխորհուրդ խօսքերուս հետեւանքն է այս : Ստիպեցի կ'ուզէի գիտնալ քէ, ո՞վ է այդ 40ներու մէջ այսօրինակ ստորագրողը :

Խեղճ մարդ . . . բոլորովին անտեղեակ էր առնուան սուրհանդակէն :

Դիտալը մէյ մըն ալ կռուին քաշեալքեմը ուղղեց :

Ծուխը նօսրացած էր. քեքեւ մուխի պատանքի մը մէջէն, ամէն ինչ լաւ կերպով կ'որոշուէր :

Տղաքները չէին երեւեր, բայց այլեւս աներկբայելի էր քէ, անոնք ողջ առողջ էին, վասն զի քաղք շօշապատուած էր հեռուէն, եւ տակաւին զօր կը հասներ հետեւակ եւ ձիաւոր, պաշարուած շարան խաղցնելու համար :

Այդ պահուն տարօրինակ երեւոյթ մը ուշադրութիւնը գրաւեց :

Չարօրուգի համբան բռնող զօրքին մէջ խառնաւ մը կար : Ուշիկ դիտեց : Շատ չանցած, զարմանքով տեսաւ որ անոնք անաբեկ **մարքին** մին գրկած, մէջքերին ծռած, զետիւն պագնելու աստիճան, շատ ու տարագրալիքով, կէտը դէպ ի վեր, կէտը դէպ ի վար, կը փախէին, կը ցրուէին ու կը քաղցնուէին :

Ի՞նչ կ'ըլլար, ի՞նչ կ'անցներ կը դառնար. այդ կը մնար դեռ հանելուկ :

Անշաղկապ տեսնուած հոգեկան անզուսպ քաղցնալի մը . . . արդեօք նոր յարձակում մը, նոր դա՞ւ մը կը պատահուէր. ո՞ն, ո՞չ . . . չ'ուշացաւ սրտապնդիչ իրականութիւնը իւր հաղցրութեամբ խօսիլ, անոր վիրաւոր արտիւն :

Տիգրան, դիւցազն ներտապէս, իւր յաղթ կեցուածքով, իւր հպարտ ու վեհ փառածքով, **մարքին** ձեռքը բռնած, կը յառաջանար անկէ՛ ուրկէ փչաւ գիւնուորները կը փախէին՝ բազէի բռնիչք տեսնող հաւու պէս :

Իւր արտիւն ամբողջ լեցունութեամբ խնդաց ան ու ամիսէն վար իջաւ :

Դ.

Տիգրան լսե՛ր էր եղբոր՝ վիրաւորիլը, ու կ'երթար զայն տեսնելու առ ոչինչ համարելով հարիւրաւոր զինուորներու ներկայութիւնը : Պրզորըրեանց տունն էր զարնուէր ան :

Ուղղակի հոն գնաց :

Փոխան վիրաւոր եղբօր մը, պաղ դիակ մը գտաւ ան :

Շատեց մեռել էր Համբարձում . . . :

Արիւնը գլուխը խուժեց . . . կարծեց թէ սիրք կը յօշոտուէր, կը բզկտուէր անաւոր իրականութեան անգուրք մասներուն ակ. ուզեց լալ. բայց վայրկեանին ճգնաժամային Տագնապը մտաբերելով՝ ինքզինքն զրուակեց : Այդ պահուն սակայն, խռճոր աչկերուն խորերը երկու կայլակներ փայլեցան, արշին անձկութեան մէջ հալած, շողիացած, բիւրեղ հասիկներն են անոնք սքսմանալած յուզումին որոնք մարգարի հասիկներու պէս, զիրուկ այտերէն վար զլորեցան, բարձր խոնարհութիւն մը դնելով իրենց անցիկն վրայ, ու ծածկելու համար իր ներսը աւերող աւրճակող ցաւակոծ յուսահատութիւնը, տկար ու մարած ձայնով մը՝ «լալու եղբայր մըն էիր, կ'արժէր քեզ յաւէտ ողբալ, իմ անուշ եղբայր . . . բայց ներէ՛ որ չպիտի կրնամ ընել զայդ . . . մնաս բարով հիմայ . . . երբամ վրէժդ լուծելու, քերեսու վաղը կրկին միանամք...» այս վերջին բառերուն վրայ ձայնը բոբոսաց ու երկար աւետէն ի վեր իրմէն վրայ զսպուած հեկեկաճոցի զօրաւոր պոքկում մը եկաւ խեղդել անոր ձայնը : Յետոյ, երկիւղած պաշտումով մը, ծռեցաւ անոր պաղ

դիակին վրայ ու հակասն համբուրելով մեկնեցաւ : Անկէ ուղղակի տուն իջաւ. ոչ ոք կար տունը բաց ի իւր կնոջ Վարդունիէն :

Հայրը բանն էին տարեր, իսկ խեղճ մայրը խելակորոյս, զիրենք փնտնելու էր ելեր :

Վարդունի զայն տեսնելով իւր դիմաց այլայլած ու գունաս, փախար, հարցոյց յուզումով եւ անձկութեամբ :

Տիգրան ամբողջ մարմնովը սարսռաց կնոջական այս աղու այլ լանդիմանական շեշին առջեւ, ու

— Ո՛չ, պատասխանեց խորիս թոնով մը :

— Եւ սակայն, ինչո՞ւ այդ յուզումը, իմ անուշիկ Վարդունի :

— Վասն զի չեմ ուզեր որ քաջի բու վսեմ անուանդ, փախսականի աղօր քսես, չեմ ուզեր որ այնքան արկածալի կեանքի մը համար բու զինակիցներդ լինես :

Տիգրան, իր կնոջ բերնէն, այսօր քսեմ, այսօր քարի եւ պատարեք խօսք մը լսելով, ամեն ցաւ, ամեն վիշտ մոռցաւ. ուզեց ինչ մըն ալ վայելել, ինչ մըն ալ ապրիլ այդ ինքնամոռացումի վեհանոյց կեանքը, զոր չէր յիշեր երբեք մինչեւ այսօր վայելած ըլլալը, եւ յուզումած, փղձկած.

— Ուրեմն կ'ուզես որ մեռնի՞մ :

— Ո՞հ ո՛չ, ո՞հ ո՛չ, իմ հոգւոյս պաշտելին, իմ քաջ Տիգրան, ո՛չ, մի՛ մեռնիր, բու մանդ՝ իմ մանս, իմ երջանկութեանս խաւարումը պիտի ըլլայ, սակայն մի՛ փախիր ալ, վասն զի այդ աղօր աւելի ծանր պիտի գայ իմ հակիսի հպիլ բան բու մանուանդ լուրը . մի՛ փախիր, զա՛րկ, միշտ զա՛րկ, բու ընկերներուդ կողքին կեցած պահապան հրեշ-

սակի պէս, զա՛րկ եւ մե՛նք էմ միամեայ զուկիդ հե՛ս, պի՛սի աղօթեմք
Զե՛զ համար : Ասումս մեր աղօթքը կը լսէ, կը լսէ՛ Հայաստանի մեր
բոյրերուն ու եղբայրներուն աղիողորմ աղաղակը, որ հիւաղներու հի-
րաններու մէջէն սառապահեծ, իրեն կ'աղբերեն . . . : Գնայ զա՛րկ,
զա՛րկ քաջի պէս, դիւցազնի պէս, շուրջդ մահ եւ սարսափ սփռելով
եւ եթէ դուն ու փոկիներդ իյնա՛մ իսկ, ես կուրծքս ազնիւ հպարտու-
թեամբ ուռած, տարաբաղդ տղեկդ գրկած, էմ յաղթանակիդ դափնի-
ներով հակասս պնծած, բռնամեացդ արիւնքուայ դիակները կոխելով
պի՛սի գամ գտնել քեզ. էմ յիշատակդ օրհնել՝ լուծած ըլլալուդ համար
մեր եղբայրներուն ու բոյրերուն վրէժը . . . :

— Ա՛հ, անուշիկ Վարդունի... մասնակի վրէժը ոչինչ չարժեր...
Ո՞ւր է Հայրիւնը, ինչո՞ւ չի ցնցուիր, չի շարժիր, ո՛սկի չի կանգնիր
մէկ սի՛րս մէկ հոգի եղած . . . ո՛հ, ի՛նչ կ'ըսեմ . . . միքէ Հայր նոյն
ինքը չէ՞ ինքնիրեն դառողը : Մեր բմբուսութիւնը իրենց դէմ վստօց մը
նկատեցին, եւ անոս մեզ մատնեցին իբրեւ գողեր, աւազակներ եւ մեր
երեսն անգամ հայդ չկայ . . . պի՛սի մեռնիմք մե՛նք առապար . . .
եւ մե՛նք ուրախ պի՛սի ըլլայինք, եթէ մեր մահուամբ մեծ յեղաւերջում մը
առաջ գար Հայուն հոգւոյն մէջ . . . Հոգ չէ, մե՛նք բող գողեր, աւա-
զակներ մեռնիմք, բայց Հայր բող շարժի, բող խրքի, քոքափէ սքը-
կութեան շղթան . . . եթէ ես ասոր վստօն ըլլայի, ցնծութեամբ ու
քեւերս բաց պի՛սի դէպ ի մահ վազէի՝ ողջագործի գայն . . . :

— Հայրիւնը Զե՛զ մատնեց . . . ո՛հ, մի՛ խօսիր այդպէս, մի՛
տար այդ անունը այն կարգ մը լիճիներու խմբակին որ աղա-է-ճե-ն-
սիներէ եւ կղերներէ կը բաղկանայ . . . ո՛հ, անոնք Հայ չեն, անոնք

Ազգ չունին, անոնց երակին մէջ արիւնը ապականեր աւուրեր է,
անոնց ազգը, պատիւն ու զգացումը չի՛ չի՛ ոսկիներուն մէջն է,
անկէ անդին չանցնիր : Սակայն կայ իրապէս Հայրիւն մը որ պի՛սի
գիտնայ Զեր արժանիքը գնահատել, եւ Զեր յիշատակը օրհնել եթէ իյնա՛մ
իսկ . . . այդ ազգը, այդ ցեղը, միշտ պի՛սի գայ Զեր շիրմաց վրայ,
իւր երախտիքի եւ հիացմունքի հոգեբուղիս եւ արագին օրհներգը բե-
րել . . . բայց ո՛չ, սիրելիս Տիգրան, ո՛չ, դուք չպի՛սի իյնա՛մ, չպի՛սի
մեռնիք, վասն զի արդարութիւնը չի մեռնիր :

Տիգրան, ձայն չի հանեց. կատարեալպէս հմայուած, տարած եր-
կար տարածի մը բերնէն այսօրն յանդուգն խօսքեր լսելուն, ու մտնէ
երանի կուտար իրեն, անոր պէս դիւցազնուհոյ մը ամուսինն ըլլալուն :

Յետոյ ո՛սկի ցատեց, պատին կոթնած մարտիկն գրկելով անոր
մօտեցաւ . . . հոգեհեծնիկ համբոյրի մը ակաղծիւն տեսնանքներուն մէջ
իւր կտրօսի անհուն պապակը կարծես մարել ուզելով, երկար ու ան-
շարժ մնաց շրթունքը անոր շրթունքին հպած, ըմպելով անկէ ծորող
նեղսար ամուշութիւնը կարողին . . . :

Շտկուեցաւ եւ պզտիկ տղեկն ալ համբուրելով՝ հրաժեշտ առաւ իւր
սիրած էակէն, տանելով իւր հե՛ս մահուան ամբողջ դառնութիւնը . . . :

Վարդունի անոր ետեւէն կը հալէր արտաբար եւ յուզուած :

Տիգրան, տունէն ելլելով իջաւ վարի քաղը, ամբողջ երկու ժամ
պտտել վերջ Մարկոսեան տունը քոքը բովելու, հոն ալ բաւական
մնալ յետոյ ելաւ, գալ միանալու համար իւր երկու բնակներուն :

Այս անգամ ալ շուրջիկ համբաները բոնող գիւնուորներու շղթան
որ կը ճեղքուի անցք տալու համար քաջաց քաջին, Տարուսի առ իւծին :

Անոր երեսու մը անհուն հրնուսն ձնցուց իւր երկու բնկերներուն մէջ :

Անմիջապէս գործի սկսան, նախապէս պատահած ծագքի մը վրայ : Թերզեանեց տունը մտնելով մէջի բնակիչները ամբողջ դուռն անցնին ու տեղաւորուեցան հոն :

Հազիւ թէ մտած իրենց բնկիւիքն վրայ կը խորհէին, անա դուռը բացուեցաւ . . . :

Տիգրանի վշտման մայրն էր եկողը, կուրս ու կը պալատէր, որ ետ կենայ այս վտանգաւոր խաղէն. օրինակ առնելով Եղորդէն որ պաղ դիակ մըն էր այլեւս :

Տիգրան սառնութեամբ. — Գնա՛յ մայր իմ, մի՛ լար երբէք, ես անոր վրէժը պիտի լուծեմ, կ'ըսէ, ու դուռը գոցելով վեր կ'ելլէ : Մայրը յուսահատ արցունքներով տուն կը դառնայ :

Գիշեր է արդէն. սեւ ու մուր գիշեր մը :

Թխալարող ամպի թանձր խաւերուն տակ մթնոլորտը կը սփայ անլոյս եւ անասղ :

Մութին մէջ մռայլ ստուերներ կը շարժին. զինուորներն են անոնք. պաշարման շարքն կը եղնայ կը սեղմուի . . . : Քիչ վերջը արդէն անոնց զսնուած տունը ձիգ շարքի տակ է. զինուորները մօտակայ տներու եւ ակառներու մէջ տեղաւորուած են :

Հանրեցիին դարաւոր ազատութիւնը ոտնակոխ եղած պղծուած էր . . . բայց ան կը լուր, որովհետեւ իւր առաջնորդն էր **աղաները** այնպէս կ'ուզէին :

Գիշերը հանդարտ անցաւ, հակառակ բոլոր ան բոլոր ստուարացող

զինուորական ոյժին. միայն Չի մօտերը, կէս ժամու չափ քերէ հրաձգութիւն մը եղաւ, անվնաս ու աննշեւանք :

Չինուորներուն մէջ բարդական ոյժը մեռած էր ցորեկի ընդհանրումն ի վեր, տեսնելով Տիգրանի եւ ձին Թորոսի իրենց հարիւրներուն դէմ խիզախումը . . . : Անոնք, այն հաւաստի գոյացուցեր էին թէ, անոնց կապար չ'անցնիր երբէք, հետեաքար, ուշ կամ կանուխ զոն պիտի ըլլային իրենք ալ անոնց զնդակին, ուսի որոշեցին միջնորդ մը գտնել ու համոզել զանոնք որ ելնեն փախչին: Շուտով գտն միջնորդը, դերձակ Վարդապետը, Տիգրանի աները համբեցին խնդրելով որ ազատ անոնց եւ ըսէ թէ «մեզ է իրենց ալ մեզ ալ, մենք ալ **չօլուխ-չօնուխ** տէրեր ենք, բող ապարդիւն արիւն չի քափեն, անա մենք մեր գէները **Չեզ** կը յանձնենք, ըսէք իրենց որ շուտ փախչին հեռանան ասկէ :»

Աները գնաց, տարաւ անոնց աղաչանքը, իր կողմէն ալ շատ խանձեց որ ձգեն փախչին, բայց անոնք, բար ու ապառած կտրած, «մահը փախուսէն հազար անգամ գեր ի վեր կը համարինք» պատասխանեցին :

Ան ձեռնուկայն ետ դարձաւ :

Քիչ վերջը, պաշարող հազարապետը, միեւնոյն իմաստով, տարբեր մարդոց միջոցաւ նշն դիմումը քրաւ :

Անոնք կրկին նոյն պատասխանը տուին :

* * *

Միմեան էժէնսիին աղչիլը երբ բուրբ Սարահեան վարդապետին տարաւ, հոն էին **աղաներն** ու **էժէնսիները** :

Վարդապետք բուրքը կարդալուն պէս գոյնը նետեց. տուաւ զայն **աղաներուն**. կարդացին, ոչինչ կար սպառնական, աս երեք բառ երէն կը բաղկանար ան. «պէտք է տղա ազատիւն» :

Անոնք հասկեցան այս բառերուն իմաստը :

Աւագակները, ուր կամ կանուխ պիտի ջնջուէին : Անոնք հաց կ'ուզէին իրենցմէ, ասոր համար ուզեցին որ այդպէս ըլլայ : Մական այս հոգի պիտի պահանջէր իրենցմէ, երբ տղաւ չազատուէին :

Կառավարութեան բան մը չէին կրնար բռնել, քանի որ իրենք էին զայդ վիճակը ստղծողը . ի՞նչ պէտք է ընէին :

Մուկի պէս ամեցան, ռամեցան, ինչ ընելիքին չէին գիտեր . . . :
«Տղամները պէտք է ազատուին» հրամանը անողոք էր . . . :

Երեք դռնին համար կարծած իջեցնող Հայր սուրբը? անօրինակ առասպառնութեամբ, հրամայեց որ 50 ոսկի օսկին իր անձնական բաւկէն, ու տղան համոզեն որ վախճին, վասն զի հաւասարակշռութեան նմարին մէջ իւր խենեկ կեանքը աւելի ծանր էր եկեր, քան 50 ոսկին :

Բայց իւր պատուիրակներն ալ ձեռնունայն ետ դառնան :

Անոնք համառեցան, ըսին. — Թէեւ մենք ազնիւ յեղափոխականներ չենք, բայց գողեր, աւագակներ ալ չենք . . . մենք պիտի դիմադրենք, պիտի զարնենք ու զարնուինք, եւ այդպէսով օրինակ պիտի տանք մեր հայրենակիցներուն որ ա՛լ չի հեծեն գիրենք կաշկանդող բռնութեան այս ազդոս շրջաններուն տակ : Մենք մեր կեանքը զոհ պիտի բերենք անով յուզելու, ալեկոծելու համար Հանրնցիին խորհտ.

տիւնը. . . : Տարէ՛ք Ձեր դրամը Ձեր արծաթապատէ վաճակունքին, այդ վեղարատը հրէշին, որ առաջնորդ կը կոչէք . . . :

Անոնք ետ դառնան. ամչցած, խոնարհած ու ստորացած . . . :

Ե.

Ուրաք առաւօտ է. 18ի առաւօտը : Երկինք ամպոտ է սեւ ամպերով ծածկուած : Զիւնի ցանցառ հասիկներ կ'իյնան վար, բայց հանդարտ եւ քաղցր է օդը :

Ամէն կողմ լռութիւն . . . ամբողջ քաղաքը իւր նզնածամային անդոռին մէջ կը խակայ :

Չորս հարիւր զինուորներու խիստ շարքով մը պաշարուած է տունը :

Ալաշ-Պէշին անձամբ եկեր էր յարձակումը վարելու :

Երկու քահանայ կը ներկայանան տղոց, եւ անձնատուր ըլլալու կը յորդորեն : Աղոտ առաջնորդին եւ իւր վարճեց արքանականներուն այս երկրորդ փորձն ալ կը վիժի : Անոնք կը պատասխանեն քե.

— Լաւ է մեռնիլ կոռուելով, քան անձնատուր ըլլալ շուն Թուրքին :

Սեւ օր է. քաղաքը դեռ կը ճնշէ իւր մահաւան քունին մէջ... միակ որոշ եւ զօրահունչ մարդկային ձայնը որ կը բարձրանայ միջոցին մէջ, հաստատ ու մեկին, **միւլեզգիին** ձայնն է, որ ալիք ալիք, վէտի վէտ կը ծփծփայ կը տարածուի Հաննայ լուսիկ մընորդին մէջ, ճնշեցնելով մահաւան եւ երկիւղի սարսուղեցիկ անազանքը .

— **Ալաշի Էփէր** . . .

Պարագլուխութեան մէջ կը սլանայ այն. ողբի մը պէս տխուր, բոյի կաղկաւածիւնին պէս մահաւոր :

Ու Մուհամմէի հաւատացեալները, կը ծնւորեն կը խոնարհին ու կը պագնեն հողը, երկիւղած ու բարեպաշտ զգացումներով սրտփուն... Այդ ժեպը, այդ բարեպաշտիկ ձեւակերպութիւնը, իրենց սրին մէջ, իրենց հակսին վրայ կը օրբէ այն ամեն արեան ու արցունքի բիծերը գոր դրած էին իրենց իրենց ձեռնովն իսկ . . .

Հրէշի՛ մտայնութիւն . . .

Ալլահի էֆպէ՛ր . . .

Վաղը կրկին թող թափուին արցունքները, կրկին թող հոսին արեան գետերը շառաւաղած եւ ճախսապարած Հայութեան : Ան այդ ձայնին թոթումներէն՝ արեան ու աւերի, ջարդ ու քանդումի երգին հմայոտ սարսուռը կ'զգայ իր մէջ. ան այդ արեան ու արցունքի կոհակումին ի տես կը ժպտի, կը խնդայ . . . վասն զի Մարգարէին իր հաւատացեալներուն խոստացած կարեւորութիւնը, մոլեխիւղ պատահիր կ'ունենայ ան . . .

Ալլահի էֆպէ՛ր . . .

Ան մէյ մըն ալ կը ծռի, կը համբուրէ հողը . . . ու իսն է այդ, հաւասրը, թափուելի՛ք նոր արիւններու, նոր նախնիներու վրայ երդուրնցող : Այդ ձայնն է Մուհամմէին . . . որ զիրենք հաւա՛ր կը կոչէ, փոխարէն խոստանալով, անդէնի մէջ, մէյ մէկ հիւրի փոխան **Կեռ-վուրի** մը, ջախջախուած իւրաքանչիւր զանկի . . .

Ալլահի էֆպէ՛ր . . .

Արձակումն է այդ ամեն մեղքի եւ մահուան հրամանը՝ Մեծ Մարգարէին կողմէ իւր ժողովուրդին ուղղուած . . .

Ու պայքիւն մը . . .

Միւլէզզիներ արդէն լուր, ու կռուի նշանը տուեր էր :

Երեք քաջերը կողք կողքի 400ի դէմ կ'սկսին խիզախ եւ հերոսական պայքար :

Ամբողջ երկու ժամ կը տեսնեն հրաձգութիւնը . . . Հանքնցին ակամաստ կ'ըլլայ ու կը լռէ . . . Թերզեանի տունը վերի յարկէն կրակ կ'առնէ, զնդակներու սասկուրքներէն . . . Եւ անոնք դեռ կը կռուին քաջաբար, կասաղաբար, մոլխին ու բոցերուն մէջ . . .

Երբ այլեւս կենալն անկարելի դառնաւ, ամբողջ վերի յարկին այրուելովը, վերէն վարի յարկը վազեցին անոնք . . . Եւ այսպէս, շարունակաբար, կռուելով ու խիզախելով, մինչեւ ամենէն վարի յարկը իջան . . . Կրակը իրենց կը ձեռներ արագ ու շատ կասաղութեամբ... Հանքնցին կը դիտէ ու կը լռէ . . . զինուորները տուններէն ու ականոցներէն կը կրակէին սուսանց կարենալ դուրս ելնելու :

Հրէշները հաւան — աղաներու պնակալէզ սողուններ անշուշտ — հսկայ տունը վերէն վար փրկուած մը ունեցաւ . . . քաջերը դեռ ներսն են . . . դժոխակուլ բոցերը, վարի յարկն ալ գրկեցին իրենց իծախալ կրակ քեւերուն մէջ, այնպէս որ այլեւս տուն տեղ, հող քաւ չէր երեւեր . . .

Ամենքը կարծեցին թէ, երեք առիւծները այրած լմնացած էին : Զինուորները իրենց քաղցածէն դուրս ելան, անոնց այրած դիակներուն վրայ տոնալով համար : **Ալլայ պէյի** եւ սպաները մօտեցան սաղաթալակ ժպիտ շրթունքներով, որ յաղթանակի արտայայտութիւնն ունէր :

Հանքնցիները ձիւն կը թափէին կրակին վրայ, որպէս զի տարածուի :

Բոցերը երբալով կը սասկանային, վառող գերանները անագնա-
ղորդ աղմուկով վերէն վար կ'իյնային, կայծ ու կրակ սփռելով ամեն
դի : Ու անոնք կենդանութեան նշան չէին տա : Ապահովապէս, այ-
րած լնցած էին, եւ երէ ողջ իսկ էին դեռ, ի՞նչ օգուտ... անկարելի
էր ազատուիլ. ամեն յոյս, ամեն օգնութիւն լնցած էր իրենց համար...

Այս մտածումներէն տարած, երբ անգղներու այդ սեւ երամին
յուսահաս եւ խոժոռ դէմքին վրայ, ցնծութեան ժպիտը սկսած էր փայ-
լիլ, անա բոցերու այդ ամենի ծովուն մէջէն, վեց հարուածներու տու-
կաւորի որոնք լուեցան . . . որուն յաջորդեց մարդկային բոցա-
վառ սիլուէթ մը, մէջ չըն ալ, մէջ մըն ալ . . . Երեք քայլեր, դժոխի
երեք կասաղիներու նման դուրս էին խոյացեր, զէն ի ձեռ ին . . . այ-
րած դէմքերով այլ առոյգ եւ հպարտ ժեսթով մը . . . Անոնց դէմքին
վրայ ժպիտը դաշուհաւոր մեռեր էր, ու սրտին մէջ սարսափ ու տու-
կումի սահմակում մըն էր տրեւ . . . Ու այդ մուկերու վոնմակը, ա-
ռիւծի մոնչիւնէն դողահար, կը փախչէին, կը թազնուէին . . . Ամեն
ո՞ր իր գլխուն ազատութիւնը կը խորհէր այդ պահուն. շատեր իրենց
զէնը նշած՝ ձիւնին մէջ ինկած էին, չի պատահաւորելու համար :

Ալայ-պէյին, այդ 400ներու հրամանատար, սալաւմբակ կը
փախէր իւր շախմատ :

Տիգրան եւ իւր առիւծ ընկերը ձին Թորոս, խոյացան անոնց վրայ
որոնք մօտակայ փուռը կ'ապաստանէին, իսկ Յակոբ մերկ դաշոյնը մէկ
ձեռքին մէջ իսկ միւսով ուղեւոր եւ փամփուռները բռնած, ալ ուղ-
ղութեամբ սկսաւ վոնսել զանոնք : Տիգրան փուռը մտնելով, հարիւ-
րապէսին կողորդը կը չոփի իւր հոսիկու մասներով, եւ միւս ձեռքով

կը կրակէ . . . մէկ, երկու, երեք . . . աւաղ, այդ շփոթութեան մէջ
նօվէյին մէջի պարսապ փամփուռները չէին փոխուած :

Ռօվէյը կրակ չ'առաւ . . .

Մարտափահար զինուորները, որոնք փուռի տեսերուն մէջն ու
սակը կզկզած էին, վեր կանգնեցան, կասաղութեան փրփուրը շուր-
թերնին, վրէժի բոցը ակնարկուն մէջ յանկարծաւոր. ու հագիւ թե
սուիներու հարուածները պիտի ուղղէին անոր վրայ, անա ձին Թո-
րոս, այդ իրաններու հոյլին ամենէն անարկուն, ամենէն տակալին
ու սարսափազգը, դրան սէվին վրայ երեւցաւ, մահուան պէս դաժան,
արդարութեան պէս անողոք :

Ձինուորները կայծակէ զարնուածի պէս ետ կ'եցան, պառկեցան .
շունչերնին բռնած, ամեն վարկեան սպասելով իրենց սասկումին :

Ռօվէյի բարակները մեքենական արագութեամբ ելան ու իջան :
Այդ ալ Տիգրանի բաղդին վիճակած էր, չի պայթեցաւ . . . վասնզի
փամփուռ չէ չիկար մէջը :

Ձինուորները հառան դուրսէն ու ներսէն. Տիգրանի երկու մաս-
ներուն հակառակ կողմի հողիւններուն մէջ տուայտող հարիւրապէսին
նեծեծանքը լսելով, նախ Տիգրանն ու ապա ձին Թորոսը սուիներու
գետին փռեցին . . .

Իսկ Յակոբը, որ իւր ուղղութեան վրայ զինուորները հալածելով
փախած գտած էր, ամենի մը վրայէն վար վազելով, մինչեւ մէջքը
ձիւնին մէջ կը թաղուի, այդ պահուն կուրծքէն գնդակ մը ստանալով,
ուն ալ դիտաւ առ կիլնայ . . . Այսպէս վերջ տալով իրենց ներքստ ան
պայմարին :

Հոն անոնց դիակին շուրջն են ուրուրներ հիմայ աներկիւղ . . :

Վարկեան մը առաջ անոնց ձայնէն դողացող վաճերու, վախկոտներու, այդ խաժամուծը, հիմա քաջաբար ? անվեհերաբար ? լուսամբի եւ անարգութեան տեղաւարտի մը կը քափէ անոնց անճունչ դիակին վրայ :

Հոն են աղաներ . . :

Մին կ'ըսէ. ելի՛ր քաջը Տիգրան. ելի՛ր, բու հսկայի հաստկովդ, այսպէս ցեխի եւ աղտոյութեան մէջ քաւալիս, ելի՛ր, թե՛ քու բարեկամներդ շուրջդ են պատեր: Ո՞ր է քու խոխոս հպարտութիւնդ, ո՞ր մնաց քու քաջութիւնդ, մեղք եւ դուն . . ' . ' .

* Այս եւ ասոր նման հեզգնական խօսքերով ծաղր կ'ընէին զանոնք ու սուրբի հարուածներով կը ծակծկէին կը գիշատէին, այնպէս որ իւրաքանչիւր 100-120 սուրբի հարուած էր ստացեր, իւր մարմնոյն վրայ . . .

Ու Հանրեցիին կը լռէր . . :

Յետոյ ոսկերիին մէյմէկ կապ անցնելով կը քաշուէին զանոնք, դէպի պալատ . . . Հորս քաջերը, հորս առիւծի կորիւններ . . . կերքա՛ն, անարգում՛, արհամարհում՛ ու լնում՛ . . . միակ ձայնը, որ կուգայ սահմուկեցնել այդ մարդակերպ գազանները, իրենց մոլուցքի վայրագ քափին մէջ . . . Տիգրանի, այդ իշխանածնունդ մօր վրիժախանձ ձայնն է, “ վաճեր, մի՛ յուսա՛ք թէ ասով կ'ըցաք մահուան մղձաւանջէն ազատիլ, չափաւր կը մնան երկու եղբայրներ եւս, զորոնք պիտի սնուցանեմ, պիտի մեծցնեմ ձեր արեան վեճովը . . . ”, ո՛հ, այդ ձայնը, այդ շեշտը, այդ սպառնալիքը, լսել Հայ մօր մը բերե՛ն . .

այդ էակ չէ այլ հրեշտակ, այդ կին չէ այլ ոգի . . . ոգին Շաբէներու, Վառվառ եւ Կասարներու միացած շաղապատում մէկ անճաւուրութեան, մէկ էակի մէջ. . . քաջաց քաջին Տիգրանայ մօր:

2.

Մութը շուրջ ինկաւ վերէն, իւր մռայլ քեւերուն մէջ գրկելու, ծածկելու համար Հանրեցիին Ոնիր . . . :

Հովր սուլեց:

Հողին վրայէն, ձիւնին մէջէն, անոնց արեան սրբազնասուրբ բողոքը անգայտացնել լուծելու համար իւր մրմունջին իւր սառսուռին մէջ վճակոծ . . . իսկ անոնց ծակծկումը դիակներուն եղեռական քախիծը փոխադրել, իրենց եղբայրներուն իրենց բարեկամներուն սրին մէջ . . :

Մութին մէջէն, խաւարին * * * մէջէն . . սոսկումով կը դիտեմ տաքող երիտասարդութիւն մը, վճի եւ յուսալուծի սակ հիւծում, կապկալում, մինչ անդին կանքեղի վճացով պլպլումին սակ պառկող Տաւրոսի քաջերուն մահուան խնկոյթը կը կատարուի բերկրազին . . Կաքողիկոս, Առաջնորդ իրենց ռեիւրներու արեան կարմիրովը բոսորած զինով կ'արբեման . . :

Կը դիտեմ չափաւր, ո՛վ անասուր եւ դժպիտ իրականութիւն . . . հոս ընտանիքներու մարդկային շուրջ, մայրեր, կիներ ու զոհներ կը նուաղին, հոն Հայեր, Հայ աղաներ, առաջնորդներ, զինուորականներու արիւնն ձեռները կը սեղմեն զոհութիւն եւ շնորհակալութիւն մատուցանելով անոնց :

Բաժակ կ'առաջարկուէր Կարողիկոսին կենաց, որ լսելով իրենց խնդիրքը, անմիջապէս, ոտիւսած էր կուսակալը, ողջ կամ մեռած ձերբակալել այդ ճեղքանիները . . . բաժակ կ'առաջարկուէր Ալայ-ալլային կենաց, յանուն Հաննոյ Հայութեան . . . զիրենք փրկած ըլլալուն համար այդ մեծ վսանգէն . . . վերջապէս բաժակ, բաժակ . . . եւ եւ այդ բաժակներու եւ երգերու մէջէն դեռ կը լսեմ, սիրելիներու ծակծկումը դիակին եւ ամբողջ անձնոց հեծեծամբներու եւ յուսահատացներու հուսկ արձագանգը . . . որ կ'երկարի՝ . . . կը բարձրանայ, կը սուզի՝ երբեք ամենախուլ խաւերն ի վեր . . . հնչեցնելով տարածելով անէծքի, բողոքի եւ նողկանքի մշտնադառն եւ զօրաւոր կանչը . . . ընդդէմ դանիներու եւ ընդդէմ կղերի եւ աղայակաւութեան . . . Նոյնպէս կը լսեմ այն յուսահատ մօր ձայնը որ որդւոյն դիակին եւ անհաղիք, վրէժ կ'աղաղակէ :

